

Deminutyvų kategorija lietuvių kalboje: nuo mažo iki ironiško. Balio Sruogos „Dievų miško“ deminutyvai ir jų vertimas į anglų kalbą

Inesa Šeškauskienė

Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Taikomosios kalbotyros institutas
Institute of Applied Linguistics
Faculty of Philology
Vilnius University
inesa.seskauskiene@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0001-8981-2280>

Santrauka. Straipsnyje naujai pasižiūrima į produktyvią poliseminę lietuvių kalbos deminutyvinių ve-dinių kategoriją. Vadovaujantis kognityvinės pakraipos darbais, siūloma laikyti giminiškumo principu grindžiamo požiūrio į polisemiją ir deminutyvų semantiką aiškinti pasitelkiant prototipinę mažumo reikšmę, o kitas reikšmes – laiko, maloninę, menkinamąją ir pan. – laikyti išvestinėmis, grindžiant jas metaforos, metonimijos ir kitais mechanizmais. Laikomasi nuomonės, kad bent viena iš deminutyvo reikšmių, ironija, kuriama kontekste ir grindžiama ryšiu su kuria nors iš minėtų deminutyvo reikšmių per rėmų priešpriešą. Tokį požiūrį patvirtina Balio Sruogos romano „Dievų miškas“ pirmųjų dešimties skyrių analizė. Vertime į anglų kalbą, kurioje darybinių deminutyvų yra labai mažai, matoma tenden-cija deminutyvą versti nedeminutyviniu žodžiu.

Pagrindiniai žodžiai: deminutyvai; lietuvių kalba; ironija; vertimas į anglų kalbą; Balio Sruogos „Dievų miškas“

The Category of Diminutives in Lithuanian: From Small to Ironic. Diminutives in Balys Sruoga's "Forest of the Gods" and its Translation into English

Abstract. The paper proposes a new approach to the productive polysemous category of diminutive derivatives in Lithuanian. Drawing on the works of cognitive linguistics, the multiple senses of the diminutive are interpreted with reference to the family-resemblance principle. Small size is treated as the prototypical sense, which gives rise to other senses, such as a short period of time, affection, depre-

ciation, etc. Many senses are motivated by metaphor, metonymy, and other mechanisms. The ironic sense is different in that, in each case, it emerges in context through juxtaposition of propositional and intentional frames. Irony is seen as an extension of any of the above senses. The realisation of the ironic sense is analysed in the first ten sections of the novel “Forest of the Gods” by the Lithuanian writer Balys Sruoga and its translation into English, a language known for its limited inventory of derivational diminutives. In the majority of cases, the English translation seems to favour non-diminutive words.

Keywords: diminutives; Lithuanian; irony; translation into English; “Forest of the Gods” by Balys Sruoga

1. Įvadas

Deminutyvai įvairiose kalbose yra pakankamai gerai žinomas reiškinys. Lietuvių kalboje jais įprasta laikyti žodžius, atitinkančius tam tikrą priesaginės darybos modelį ir turinčius tam tikrą, dažniausiai mažiškinę ir (arba) maloningą reikšmę. Sintetinėje lietuvių kalboje, kaip pabrėžiama ne viename klasikiniame ar taikomojo pobūdžio darbe (žr., pavyzdžiui, Urbutis 1965; Macienė 2002; Ambrazas et al. 2005; Macienė ir Roikienė 2007; Dabašinskienė and Voeikova 2015), deminutyvinės priesagos yra gausios ir labai įvairios, skirtingai nuo analitinių kalbų, pavyzdžiui, anglų, kur jų yra gerokai mažiau (Bakanienė 2013; Macienė ir Roikienė 2007; Vainorienė ir Vaskelienė 2005) ir kurių vartoseną yra gana ribota. Keli įprasčiausi lietuvių kalbos deminutyvų pavyzdžiai, surašyti poromis pagal darybos seką, kurioje pirmasis žodis yra pamatinis, o antrasis – vedinys, galėtų būti šie: *lietus* – *lietutis*, *lašas* – *lašelis*, *kalnas* – *kalniukas*. Iš pavyzdžių matyti, kad vediniai yra padaryti iš pamatinių žodžių pasitelkiant priesagas *–ut-*, *–el-* ir *–uk-*. Pirmais dviem atvejais vedinių galūnės pakitusios, o tai reiškia ir pakitusią paradigmą. Visos minėtos priesagos laikomos produktyviomis deminutyvinėmis priesagomis. Įdomu, kad kalbose, kuriose gausu darybinių deminutyvų, dažnai ne tik daiktavardžiai, bet ir būdvardžiai (plg. lietuvių *mažas* – *mažutis*) ir veiksmazodžiai (pvz., lietuvių: *žils-telėti*, iš Stundžia 2016; italų: *dormire* ‘miegoti’ – *dormicchiare* ‘snustelėti’, iš Taylor 2004: 193) gali turėti deminutyvines priesagas. Kazlauskaitė et al. (2013) pateikia net deminutyvinių skaitvardžių ir prieveiksmių pavyzdžių. Tiesa, jie yra iš liaudies dainų ir nėra itin įprasti kituose tekstų tipuose.

Formaliai nustatyti deminutyvus, ypač dažnai vartojamus, nesunku. Tačiau jų semantika yra gerokai sudėtingesnė nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Toliau atidžiau panagrinėsiu deminutyvams skirtus darbus ir pasiūlysiu semantinės deminutyvų kategorijos apibrėžtį ir struktūrą pagal kategorizacijos principus, kurių laikomasi kognityvinės pakraipos lingvistų darbuose. Antroje straipsnio dalyje aptarsiu rečiau į lietuviškas gramatikas ir leksikologijos darbus patenkančią deminutyvų reikšmę – ironiją – ir kaip ji realizuojama žinomame romane – Balio Sruogos „Dievų miške“ bei jo vertime į anglų kalbą.

2. Deminutyvų tyrimų apžvalga

Viename iš klasikinių lietuvių kalbai skirtų darbų (Ambrazas et al. 2005: 87), kuriuo dažnai remiamasi taikomuosiuose tyrimuose, nurodoma, kad „deminutyvais, arba mažybiniais vediniais, gali eiti ne tik daiktavardžiai, bet ir kai kurių kitų kalbos dalių žodžiai“. Deminutyvinės daiktavardžių priesagos aprašomos kiekviena atskirai; daugiausiai dėmesio skiriama dažniausiai priesagai *-el-¹*. Išskiriamos 1) mažumo, 2) malonumo, 3) mažumo ir malonumo kartu, 4) menkumo ir ironijos, 5) didumo ir gausumo ir 6) specialioji reikšmė (Ambrazas et al. 2005: 87–90). Kitos priesagos aprašomos lyginant jas su *-el-is*, *-ė*. Šis darbas išsiskiria išsamiais reikšmių aprašais ir niuansuotais, pagrįstais svarstymais bei šiuolaikinei kalbai būdingais pavyzdžiais. Įdomu, kad vienoje iš šešių reikšmių jungiami keli aspektai ir, manytina, siejamos kelios reikšmės – mažumo ir malonumo. Šiuo darbu besiremiant Bakanienė (2013) laikosi panašaus požiūrio, bet reikšmes pateikia jas supaprastinusi, matyt, todėl ir lieka neaišku, ar tarp reikšmių egzistuoja kokios nors sąsajos.

Taikomojo pobūdžio darbuose (Vainorienė ir Vaskelienė 2005; Kazlauskaitė et al. 2013) linkstama laikyti gana paplitusios nuomonės, kad deminutyvai yra mažybinės ir (arba) maloninės reikšmės žodžiai, o neretai apie abi reikšmes (mažybinės ir maloninės) rašoma pramaišui, aiškiai jų neskiriant. Pavyzdžiui, viename darbe rašoma, kad lietuvių kalbos deminutyvai yra „mažybinės, maloninės ir apskritai emocinės reikšmės žodžiai, padaryti su specialiomis priesagomis“ (Vainorienė ir Vaskelienė 2005: 223). Semantinėje apibrėžties dalyje suplakami gana skirtingi dalykai: mažumas ir malonus nusiteikimas, kuris išplečiamas iki emocinės reikšmės, kuri gali būti siejama tiek su teigiamomis, tiek su neigiamomis emocijomis. Kadangi autorės nagrinėja deminutyvų vertimus į anglų kalbą, jos nurodo, kad anglų kalboje deminutyvais laikytini „daiktavardžių vediniai, turintys emocinį atspalvį arba įvardijantys daikto mažumą“ (Vainorienė ir Vaskelienė, 223); kitų kalbos dalių vediniai neminimi. Kitos kalbos dalys atsiranda tik perėjus prie konkrečių atvejų analizės (Vainorienė ir Vaskelienė 2005: 224). Iš jos nepaaiškėja, kur reikšmės struktūroje atsiranda minimas atspalvis – kaip pagrindinis ar papildomas elementas, kuri reikšmė yra pirminė, kas sieja skirtingas reikšmes ir t.t. Nesuformulavus bent kiek aiškesnių apibrėžčių, kelių kalbų lyginimas tampa nemenku iššūkiu.

Minėtuose darbuose ryškėja tendencija deminutyvų emocinę reikšmę laikyti ne mažiau svarbia nei mažumo. Į tai atkreipia dėmesį ir taikomojo pobūdžio darbų autorės, rašančios apie stilistinius vartojimo ypatumus ar vertimą (Macienė 2002; Macienė ir Roikienė 2007; Caro Dugo 2010; Leonavičienė 2013). Kai kurie tyrėjai (Macienė ir

¹ Dažniau priesagos nurodomos su galūne: *-elis*, *-ė*. Šiame straipsnyje, priklausomai nuo darbo, kuriuo bus remiamasi, bus vartojami abiejų tipų užrašymai: ir su galūne, ir be.

Roikienė 2007) argumentuoja tuo, kad lietuvių kalbai būdingas emociingumas, būtent dėl to deminutyvais reiškiamos emocijos yra tokios svarbios. Tokį argumentą išsako ir Gudavičius, minėdamas baltų bei rytų ir vakarų slavų kalbas (Gudavičius 2007: 86). Panašias, gana sunkiai patikrinamas, hipotezes keliančių darbų yra ir daugiau. Pavyzdžiui, lenkų kalbos deminutyvams ir jų vertimui iš/į anglų kalbą skirtoje disertacijoje (Biały 2015: 13–15) deminutyvų gausa siejama su emociingumu, kuris yra labiau kolektyvistinės lenkų visuomenės pasekmė. Darbe anglų visuomenė apibūdinama kaip mažiau emociinga, individualistinė, o tai laikoma gerokai mažesnio deminutyvų produktyvumo anglų kalboje priežastimi. Romanų kalbų duomenys, bent jau lyginant su lietuvių kalba, irgi nerodo ypatingo deminutyvų produktyvumo (Caro Dugo 2010; Leonavičienė 2013). Manytina, kad argumentai apie tautų emocionalumą ar individualistinę (arba kolektyvistinę) visuomenę, kuriais grindžiamas didesnis ar mažesnis deminutyvų kategorijos produktyvumas, yra neįtikinantys. Vertėtų remtis labiau pamatuojamais kriterijais. Pavyzdžiui, skaičiavimais grindžiami tyrimai rodo, kad suaugusiųjų kalboje bene daugiausiai deminutyvų vartoja olandai, o vaikų kalboje – lietuviai (Savickienė and Dressler 2007, informacija iš Dabašinskienė and Voeikova 2015: 204). Minėtuose darbuose, kuriuose deminutyvai aptariami vertimo iš lietuvių kalbos į ispanų kalbą ir iš prancūzų kalbos į lietuvių kalbą kontekste (Caro Dugo 2010; Leonavičienė 2013), matyti, kad mažiškos ir maloninės reikšmės vartojamos pramaišui, o jų santykis nėra bent kiek išsamiau aprašytas. Greičiausiai tokio tikslo autorės ir nekėlė.

Be mažiškos ir maloninės reikšmės, tyrėjų darbuose galima rasti ir tokias rečiau pasitaikančias reikšmes, kaip augmentaciją (Bakanienė 2013; Vainorienė ir Vaskelienė 2005: 224–226, ten pat pvz.: *nieko sau namelis*, – *tikras dvaras*), ji klasikinėje gramatikoje dar vadinama didumo ir gausumo (Ambrazas et al. 2005: 90), intensyvumo (Urbutis 1965: 253–288). Taip pat minimos platesniame kontekste išryškėjančios reikšmės, vadinamos funkcijomis, pavyzdžiui, tikslinimo, ironijos ir pan. (žr., pvz., Macienė 2002). Jos aptiriamos ne kaip kalboje nusistovėjusios reikšmės, bet kaip išryškėjančios tekste ar diskurse, kartais kuriamos konkrečioje situacijoje.

Bene įdomiausi yra deminutyviniai veiksmožodžiai. Ambrazas et al. (2005: 400–401) juos apibūdina kaip vedinius, kurie „reiškia menkesnį, silpnesnį veiksmą už tą, kuris nusakytas pamatiniu veiksmožodžiu“, ar staigų, momentinį veiksmą. Nurodomos trys tokių veiksmožodžių reikšmės: 1) silpna būseną ar veiksmas, pvz., *varventi* ‚po truputį varvėti‘; 2) pamažu vykstantis pasikartojantis veiksmas, pvz., *kalenti* ‚po truputį daug kartų kalti‘ ir 3) pamažu ilgesnį laiką atliekamas priežastinis veiksmas, pvz., *ridenti* ‚daryti, kad kas riedėtų‘ (p. 400). Čia pat aptariama ir taip vadinama veiksmožodinių vedinių grupė, kuri reiškia akimirką. Nurodoma, kad be akimirkos reikšmės šie veiksmožodžiai turi ir mažiškos reikšmės, nes nusako labai trumpą veiksmą, pavyzdžiui, *riktelėti* ‚staigiai nestipriai surikti‘ (p. 401); minėtini ir tokie dažnai vartojami veiksm-

žodžiai, kaip *stabtelėti* (DLKŽ: ‚trumpam sustoti‘) ar *tarstelėti* (DLKŽ: ‚kiek pratarti‘; LKŽ: ‚trumpai ką pasakyti‘), o pagal tą patį modelį padarytas *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne* (LKND) pateikiamas žodis *raštelėti* galėtų būti laikomas tos pačios reikšmės vediniu. LKND jis apibrėžiamas taip: ‚brūkstelėti (skubomis parašyti) ranka kelis žodžius‘, vadinasi, parašyti mažai. Ambrazas et al. (2005: 401) mini ir ištiktukinius vedinius, kurie reiškia veiksmo momentišumą ar staigumą, pavyzdžiui, *bumbtelėti* ‚su garsu *bumbt* staigiai nukristi‘. Pakerys (2011) tokius veiksmožodžius vadina akimirkos veiksmožodžiais; apie jų priskyrimą deminutyvams neužsimenama. Tačiau jie priskiriami būtent deminutyvams kitame darbe (Stundžia 2016: 3100–3101; ten pat pvz.: *žilstelėti*, *palūkėti*).

Deminutyvinių veiksmožodžių semantikoje dažniausiai fiksuojamas trumpas laiko tarpas ar nedidelės apimties veiksmo rezultatas, tačiau kartais ir lėtas tempas (vadinasi, lyg ir ilgas laiko tarpas?; žr. Ambrazas et al. 2005: 400–401 arba 3 aukščiau minima reikšmė). Bent kiek sistemingiau aprašytos deminutyvinių veiksmožodžių semantikos nepavyko rasti.

Šiame kontekste reikėtų išskirti kelis darbus, kuriuose svarstoma deminutyvų semantinė struktūra ir bandoma bent kiek nuosekliau pasižiūrėti į visą deminutyvų kategoriją. Savickienės (2005: 91) straipsnyje rašoma, kad pagrindinis deminutyvų designatinės reikšmės komponentas visgi yra mažumas, o kitos reikšmės yra kuriamos tam tikrame pragmatiniame kontekste. Tyrėja savo darbe taip pat nurodo, kad dažnai mažumo ir maloninės reikšmės daugumoje darbų nagrinėjamos atskirai. Minimame darbe nesiekama apibrėžti visos kategorijos, daugiausiai dėmesio skiriama deminutyvų vartojimui vaikų kalboje. Toks tyrimo aspektas pasirinktas ir vėlesniuose darbuose (Dabašinskienė, Kalėdaitė 2012; Dabašinskienė, Voeikova 2015), jis plėtojamas ir kitų vaikų kalbos tyrėjų darbuose (Kamandulytė 2006), kurie į deminutyvų kategoriją atsižvelgia tik tiek, kiek jiems to reikia pagal tyrimo objektą. Pavyzdžiui, nustatoma aiški vaikų kalbos tendencija dažnai vartoti deminutyvizuotus asmenvardžius: *Ritutė*, *Jurgutis* ir pan. (Kamandulytė 2006).

Dar vienas įdomus darbas yra latvių kalbininkės Naciscionės knyga (2010), skirta frazeologijai. Jame ryškėja kognityvistams būdingas požiūris, kad kalboje yra daugiau polisemijos atvejų, kai reikšmės tarpusavyje susijusios, o ne homonimijos, kai žodžių formos sutampa atsitiktinai. Naciscionės darbe (Naciscione 2010: 139 2010: 139) rašoma apie deminutyvų vaidmenį tekste, kai jie tampa litotės, hiperbolės ir ypač ironijos raiškos priemone. Darbas grindžiamas anglų kalbos duomenimis, tačiau atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad fleksinei latvių kalbai darybiniai deminutyvai būdingi labiau nei anglų, be to, formos ir reikšmės požiūriu yra daug įvairesni. Anglų kalboje jie dažniau reiškiami leksinėmis priemonėmis.

Toliau trumpai aprašysiu kelis lietuvių ir kitoms fleksinėms kalboms būdingus deminutyvų, kurie neretai laikomi pačiais produktyviausiais priesagiais vediniais (žr.

Ambrasas et al. 2005: 87), darybos ypatumus. Vienas iš jų susijęs su deminutyvinių priesagų pasirenkamumu, t. y. savybe, kai tas pats žodis gali būti vartojamas su viena arba su kita priesaga, tiesa, pasirinkimo galimybės nėra neribotos. Pavyzdžiui, iš pamatinio žodžio *saulė* galime padaryti kelis deminutyvus: *saulytė, saulutė, saulelė, saulužė* ir pan., jie visi pakankamai dažnai vartojami, tačiau vedinys *saulaitė* DLKT fiksuojamas tik pavardėje. Deminutyvinių vedinių iš pamatinio žodžio *vaikas* taip pat turime nemažai: *vaikutis, vaikelis, vaikiokas* ir pan., taip pat egzistuoja *vaikytis*, nors ir yra retas (žr. DLKT), o, pavyzdžiui, žodis *vaikužis* DLKT neužfiksuotas jokia gramatine forma, išskyrus atvejus, kai priesaga *-už-* vartojama kartu su priesaga *-ėl-* (*vaikužėlis*). Ši ypatybė, kai viename žodyje yra galimos dvi, trys ir daugiau deminutyvinių priesagų iš eilės, irgi išskiria fleksines kalbas iš kitų, pavyzdžiui, *vėj-el-iūkšt-is, sūn-yt-ėl-is, tet-ul-yt-ė, maž-ut-ėl-yt-is, maž-ut-ėl-ait-yt-is*.

Lietuvių kalboje dažniausių (ar produktyviausių) deminutyvinių priesagų skaičius tyrėjų darbuose pateikiamas įvairiai. Bakanienė (2013) nurodo tris produktyviausias priesagas: *-elis, -elė; -ėlis, -ėlė; -((i)ukas, -(i)ukė*. Vainorienė ir Vaskelienė (2005: 224) teigia, kad tokių yra aštuonios, o iš viso su tarmėmis deminutyvinių priesagų priskaičiuojama iki 79. Panašus skaičius nurodomas ir kituose šaltiniuose (žr. Urbutis 1965). Be jau nurodytų trijų *-elis, -elė; -ėlis, -ėlė; -((i)ukas, -(i)ukė*, autorės mini tokias produktyvias priesagas: *-utis, -utė; -aitis, -aitė; -ytis, -ytė; -ulis, -ulė; -užis, -užė*². Darbe nėra aiškaus pagrindimo, kodėl nurodytos priesagos laikomos produktyviausiomis, lieka pasikliauti autorių gimtakalbių intuicija. Beje, kai kurios Vainorienės ir Vaskelienės (2005) pateikiamos priesagos kelia klausimų dėl jų priskyrimo būtent šiai priesagų kategorijai ar bent jau kategorijos centrui. Pavyzdžiui, sąrašė nurodytos *-inas, -ina (vaikinas, mergina)*, tačiau jos, laikantis autorių išdėstytos apibrėžties, neturėtų būti laikomos deminutyvinėmis, nes nereiškia nei mažumo, nei emocinės nuostatos, bent jau dabartinėje kalboje, plg. DLKŽ: *vaikinas* „suaugęs jaunas nevedęs vyras, jaunikaitis“; *mergina* „jauna subrendusi netekėjusi moteris“. Jei formaliai šiuos žodžius laikysime deminutyvais, jie greičiausiai atsidurs kategorijos paribyje. Kita autorių minima priesaga *-šė*, tokiam žodyje kaip, pavyzdžiui, *bobšė*, nors ir nėra produktyvi, irgi nelabai panaši į deminutyvinę, kaip ją apibrėžia autorės. Šiame žodyje labiausiai išryškėja menkinimo reikšmė, kaip nurodoma žodynuose (BLKŽ: „boba, bobpalaikė“, DLKŽ: „sena moteris, bobpalaikė“). Kognityvinė prieiga, kaip mėginsiu parodyti toliau, leidžia ją priskirti deminutyvų kategorijai, tačiau greičiau paribiui nei centrui.

Kaip matyti iš darbų apžvalgos, požiūris į deminutyvų kategoriją, ypač lietuvių kalboje, tyrėjų darbuose nėra nuoseklus. Visuose pripažįstamas deminutyvų produktyvumas ir deminutyvinių priesagų gausa, tačiau aprašant semantiką dažniau pramaišiu

² Kai kur autorės savo straipsnyje jas vadina dariomis (Vainorienė ir Vaskelienė 2005).

minimos mažumo ir malonumo reikšmės, o kiek plačiau aprašyta tik geriausiai žinoma, gal todėl vadinama produktyviausia, priesaga *-el-* (*-elis*, *-elė*) su daiktavardžiais, deminutyviniai veiksmažodžiai labiau vardinami ir apibūdinami, nei išsamiai aprašomi. Beje, minėtą priesagą *-el-* kai kurie autoriai pagrįstai aptaria kartu su *-ėl-*, pastarąją laikydami pirmosios variantu (Ambrazas et al. 2005: 90; Dabašinskienė and Voeikova 2015). Toliau pasiūlysiu kognityvinės lingvistikos principais grindžiamą kiek kitokį deminutyvų kategorijos aprašą, kuris, tikėtina, galėtų padėti geriau suprasti tiek jos visumą, tiek atskiras, bet tarpusavyje susijusias reikšmes.

3. Giminiškumo principas ir lietuvių deminutyvų kategorijos struktūra

Kognityvinei prieigai būdinga kategoriją suprasti kaip graduojamą nuo labiausiai būdingų kategorijos narių iki su jais mažiausiai susijusių (žr., pavyzdžiui, Taylor 2004; lietuvišką apžvalgą apie kategorizaciją žr. Mikulskas 2009). Kitaip tariant, kategorija egzistuoja žmogaus mąstysenoje kaip elementų visuma, kurioje ryškiausi nariai, vadinami prototipiniais, yra centre, o mažiau būdingi ar pasireiškiantys ne taip ryškiai, yra nutolę nuo centro. Kategorijos paribyje, arba periferijoje, esantys mažiau tai kategorijai būdingi nariai neretai turi ir gretimos kategorijos bruožų.

Kategorijos sandarai būdingas laipsniškumas nėra savaime suprantamas. Kalbos vietų reikšmei ir ypač polisemijai aiškinti kognityvistai pasitelkia giminiškumo (angl. *family resemblance*), kitaip – radialinį (angl. *radial*, Lakoff 1987) arba įtinklintą (angl. *polysemy network approach*, Murphy 2010: 101–104) principą. Jis iš esmės skiriasi nuo klasikinio, šerdinės reikšmės (angl. *core meaning*), principo (Taylor 2004). Pagal jį visos reikšmės turi vieną bendrą jas siejantį elementą, arba šerdį. Giminiškumo principas reiškia, kad reikšmės susijusios kaip vienos giminės nariai: kai kurie bruožai būdingi pirmajam ir antrajam, kai kurie – antrajam ir trečiajam giminės nariui, tačiau nėra tokio bruožo, kuris būdingas absoliučiai visiems giminės nariams. Reikšmių sąsajos dažniausiai grindžiamos metafora ar metonimija, tačiau kai kuriuose šaltiniuose minimas ir reikšmės plėtėjimas (generalizacija) ir siaurėjimas (specializacija), menkinimas (pejoracija) ir aukštinimas (melioracija) (Taylor 2017: 259; lietuviški terminai iš Gaivenis ir Keinys 1990). Pats reikšmių sąryšingumas vadinamas motyvacija, arba reikšmės paaiškinamumu (Matlock 2004). Šiame kontekste minėtinas ir principinis polisemijos modelis (Tyler 2012; Tyler and Evans 2003), kuris grindžiamas giminiškumo principu ir kuris, jungiant jį su metaforų tyrimams taikomos procedūros (Pragglejaz Group 2007) pirmuoju žingsniu ir bendresniais kognityvinės lingvistikos principais, yra taikytas lietuvių kalbos prielinksnio *už* polisemijai tirti (Šeškauskienė and Žilinskaitė-Šinkūnienė 2015). Toliau pamėginsiu pritaikyti giminiškumo principą lietuvių kalbos deminutyvų kategorijai aprašyti.

Kaip nurodo Tayloras (2004: 190), giminiškumo principas būdingas tiek leksinėms, tiek gramatinėms kategorijoms, pavyzdžiui, linksnio, laiko ar sakinio. Deminutyvų kategorijos prototipiniu nariu, pritardama Dabašinskienei ir Voeikovai (2015) ir Augustyno ir Gnieckos darbe išdėstytam požiūriui (2011: 32), laikyčiau aptariamam priesaginiam vedinių tipui, dažniausiai daiktavardžiams, būdingą mažumo reikšmę. Mažumas šiuo atveju suprantamas pirmiausiai kaip konkretus mažesnis už įprastą daiktas (pvz., *namelis*), gali būti ir reikškinys, suvokiamas kaip nedidelis, pavyzdžiui, *lietutis*, kai iškrenta nedidelis vandens kiekis, arba *pusrutukai*, kai patiekama ar suvalgoma nedaug maisto. Tai atitiktų ir kognityvinės pakraipos tyrėjo Jurafsky (Jurafsky 1996) požiūrį, pagal kurį mažumo arba vaiko, konceptas, remiantis diachroniniais keliolikos kalbų duomenimis, sudaro deminutyvų reikšmės pagrindą.

Prototipinė reikšmė, šiuo atveju, mažumo, yra ta, kuri kalbėtojų suvokiama ir be konteksto. Dėl savo dažnumo ji yra kalboje įsitvirtinusi ir gimtakalbių vartotojų lengvai atpažįstama. Kitas argumentas galėtų būti tas, kad ši reikšmė yra fiziškiausia ir apčiuopiamiausia. Šio principo, nustatydami pirmines, arba bazines, ir iš jų išvestas metaforines reikšmes, laikosi kognityvinės pakraipos metaforų tyrėjai (Pragglejaz Group 2007; Steen et al. 2010 ir pan.). Principas atitinka ir vieną kertinių kognityvistų principų – įkūnijimo hipotezę (angl. *embodiment*), pagal kurią (Gibbs 2014; Johnson 2007) koduodami mintį žodžiais mes pirmenybę teikiame žmogui ir žmogaus kūnui, todėl polisemijos atveju prototipiškiausia reikšmė nurodo į fiziškiausią aspektą. Deminutyvų atveju mažumas yra pamatuojama fizinė savybė, todėl tipiniais atvejais kitos deminutyvų reikšmės išvedamos iš fizinės mažumo reikšmės, o ne atvirkščiai. Minėtinas ir dar vienas argumentas, kuris leidžia laikyti mažumą pirmine, prototipine, deminutyvų reikšme. Tai būtų darybos skaidrumo argumentas. Pagal jį mažumą reiškiantys žodžiai yra dažniausiai kalboje išlaikę abi formas – pamatinę ir deminutyvinę, pavyzdžiui, *namas* ir *namelis*, *lietus* ir *lietutis*. Nei vienas iš porą sudarančių žodžių nėra nunykęs, o jų vartosenos neriboja kokie nors ypatingi kontekstai, turintys savo žanro ar kitokią specifiką. Be to, prototipiniams nariams būdinga ir tai, kad ir pamatinis žodis, ir vedinys priklauso tai pačiai leksinei klasei.

Kita reikšmė, tyrėjų neretai pateikiama kaip tos pačios mažumo reikšmės realizacija (žr. Ambrazas et al. 2005: 88), būtų laiko, šiek tiek nutolusi nuo prototipinės mažo dydžio objekto reikšmės. Pavyzdžiai būtų susiję su trumpesne nei įprasta laiko trukme ar laiko vienetu (pvz., *minutėlė*), trumpesnės nei įprasta trukmės įvykiu (pvz., *filmukas*), jaunu, nebrandžiu amžiumi (pvz., *lapiukas*). Šios reikšmės pagrindą sudaro metafora LAIKAS YRA DAIKTAS³. Čia ir toliau remiamasi konceptualiosios metaforos teorija (Lakoff and Johnson 1980/2003) ir vėliau plėtota metaforos samprata; esminiai

³ Neretai laikomasi požiūrio, kad ši metafora yra platesnės metaforos LAIKAS YRA ERDVĖ dalis (Duffy and Feist 2023).

šios teorijos dalykai lietuvių kalba aprašyti anksčiau (Šeškauskienė 2012). Minėtoje metaforoje šaltinio sritis yra daiktas, kuris yra apčiuopiamas, pakeliamas, padedamas, perkeliamas, išmatuojamas, sveria ir pan. Laikas yra abstrakcija, o pagal kognityvinį požiūrį į metaforą abstrakčius dalykus suvokiame per konkrečius; šiuo atveju – laiką per daiktą. Todėl trumpas, už minutę trumpesnis laiko tarpas įvardijamas priesaginiu vediniu iš to paties pamatinio žodžio *minutė* su priesaga, kuri pirmiausiai reiškia mažumą. Taip randasi trumpas laiko tarpas – *minutėlė*. Įvykis, pavyzdžiui, *filmukas*, irgi gali būti paaiškinamas trukme. Įprasta trukmė suvokiama kaip filmas, mažesnė – kaip filmukas. Trečiasis pavyzdys, *lapiukas*, yra kiek kitoks, nors ir susijęs su laiku. Jis paaiškinamas perkėlimu iš mažo daikto į jauno amžiaus gyvūną; amžius galėtų būti plačiau suvokiamas kaip laikas, kuriame išskiriame deminutyvų koduojamą gyvūno amžiaus pradžios tarpsnį.

Apie perkėlimą iš fizinės erdvės į kitas erdves, remdamasis įvairių kalbų duomenimis, rašo Tayloras (2004: 192–196). Todėl, pavyzdžiui, deminutyvai gali reikšti ne tik trumpesnę laiką, bet ir silpnesnę jėgą, mažesnius matmenis, mažesnes apimtis, mažesnę intensyvumą, trumpesnę veiksmą ar veiksmą, kuriam būdingi pertrūkiai. Tokiu atveju konkretesnis, daikto, mažumas tarsi perkeliamas į veiksmą, susiejant mažumą su ribota trukme ir (arba) ribotu veiksmo rezultatu. Lietuvių kalbos pavyzdžiai galėtų būti jau minėti *tarstelėti* ar *brūkstelėti*, kurie yra ne tik neilgai trunkantys veiksmai, bet ir jų rezultatas yra nedidelis – ištarti ar parašyti vos keli žodžiai.

Dažnai tyrėjų minimos (teigiamo ir neigiamo) emocinio vertinimo reikšmės būtų taip pat išvedamos iš fizinės mažumo reikšmės. Panašu, kad teigiamo nusiteikimo reikšmė yra arčiau prototipo nei neigiamo. Teigiamo nusiteikimo reikšmės pagrindas, anot Taylora (2004: 194), būtų žmogiška patirtis, nes dideli daiktai dažnai kelia baimę, o maži atrodo patrauklesni, kartais verti paguodos. Reikšmė galėtų būti aiškinama metafora⁴ MALONUS YRA MAŽAS. Atkreiptinas dėmesys, kad artimo emocinio ryšio reikšmė gali būti, bet nebūtinai yra, kartu ir mažiškinė, pavyzdžiui, *Jurgutis* ar *Ritutė* gali būti, bet nebūtinai yra maži vaikai; tokius kreipinius vartoja ir suaugusieji. Be to, visos reikšmės realizuojamos kontekste, o jame ir matome, kad viena priesaga gali būti reiškiamos kelios reikšmės, pavyzdžiui, *mano namelis* gali būti tiek nedidelis, tiek ir santykinai didelis, tačiau kalbančiam emociškai svarbus. Tokie žodžiai, kaip *mamytė*, *tėvelis* turi tik artimo emocinio ryšio reikšmes, o *sūnelis*, *dukrelė*, *sesutė* ir *broliukas* gali būti interpretuojami kaip realizuojantys tiek mažumo, tiek artimo emocinio ryšio reikšmes atskirai ar kartu. Tai, kad malonaus nusiteikimo reikšmė yra arti prototipo, patvirtina ir, pavyzdžiui, vienos iš žinomiausių lietuvių kalbos gramatikų (Ambrazas et al. 2005: 89) polinkis išskirti deminutyvų reikšmę, suliejančią mažumą ir malonų bendravimą (t. p. žr. Urbutis 1965: 253–288).

⁴ Taylora (2004) nuomone, šis ryšys yra metoniminis, nes mažumas ir malonus nusiteikimas patenka į tą pačią patirties sritį (angl. *experiential domain*). Tačiau kiti darbai rodo, kad šios sritys skiriasi.

Kita emocinio vertinimo reikšmė yra niekinamoji arba menkinamoji. Ji žmogišką patirtimi irgi gali būti susijusi su mažumu. Kaip nurodo Tayloras (2004: 194), mažas yra neretai siejamas su menka verte (angl. *lack of worth*). Manytina, kad lietuviška priesaga *-ūkštis*, *-ūkštė*, siejama pirmiausiai su tokio pobūdžio menkinimu, kurį galėtume interpretuoti kaip metaforos MENKOS VERTĖS/NEMĖGSTAMAS YRA MAŽAS realizaciją. Žodžiai su šia priesaga dažniausiai įtraukiami į žodynus. Tiesa, konkrečių žodžių su šia priesaga pateikimas žodynuose labai skiriasi. Pavyzdžiui, žodis *peliiūkštis* LKŽ nurodomas kaip reiškiantis jauno amžiaus pelę ir kartu turintis menkinamąjį atspalvį (*peliiūkštis* – menk. ‚pelii jauniklis‘), tačiau prie tokio pat darybos modelio žodžio *varliūkštis*, reiškiančio ‚maža varlė‘, žymos *menk.* nėra. Ji atsiranda tik prie toliau pateikiamos sužmogintos *varliūkščio* reikšmės apie vaikus (LKŽ): ‚menk. apie mažą išdykusį vaiką, paauglį‘, pavyzdžiui: *Ir šitas varliūkštis prieš tėvą balsą kelia* (LKŽ). Šiame kontekste verta grįžti prie Vainorienės ir Vaskelienės (2005: 224) pateikiamo deminutyvų pavyzdžio *bobšė*. Skirtingai nuo *peliiūkščio* ir *varliūkščio*, kurie pirmiausiai apibūdinami kaip maži gyvūnai, *bobšė* neturi ryšio su mažumu, tačiau šiuo žodžiu koduojamas menkinamas požiūris. DLKT visomis gramatinėmis formomis šis žodis užfiksuotas 32 kartus, iš jų 25 pavartojimo atvejai rasti grožinėje literatūroje. Panašu, kad jis aktyvioje vartosenoje yra retas ir, manytina, galėtų būti laikomas periferiniu deminutyvu, neturinčio ryšio su prototipine mažumo reikšme.

Deminutyvų kategorijos periferijai priklauso ir pagal tą patį darybos modelį atsiradę ir įvairaus semantinio sustabarėjimo laipsnio deminutyvai, įskaitant ir tuos atvejus, kai jie yra virtę terminais, pavyzdžiui, (*ausies*) *būgnelis*. Šią reikšmę tyrėjai (Urbutis 1965: 253 – 288; Ambrazas et al. 2005: 90) vadina specialiaja. Manytina, kad ji nėra visiškai atskirta nuo anksčiau aptartų reikšmių. Greičiau, kaip teigia Tayloras (Taylor 2004: 196), neretu atveju išlaikomas ryšys su mažumu ir (arba) kito mis deminutyvų reikšmėmis. Jei grįžtume prie *ausies būgnelio*, galėtume kalbėti apie metaforiškai motyvuotą reikšmę, susiformavusią, tikėtina, pagal vaizdą (angl. *mental image*, Lakoff 1987)⁵ iš pamatinio žodžio *būgnas*. Jo deminutyvinė forma *būgnelis* kasdienėje kalboje, kai nurodomas instrumentas, gali turėti ir mažiškinę, ir maloninę, ir galbūt niekinamąją reikšmę, priklausomai nuo konteksto. Junginyje *ausies būgnelis* anatinė reikšmė, tikėtina, yra susiformavusi dėl panašumo į nedidelį būgną, kuris turi membraną; į ją, norint išgauti garsą, suduodama lazdele. Ausies būgnelis irgi turi savo „lazdelę“, vadinamą *plaktuku*. Ši deminutyvo reikšmė, manytina, yra susijusi su prototipine mažumo reikšme, nes kalbame apie mažesnę už vieną milimetrą plokštelę. Anot Tyloro (2004: 196), semantinės specializacijos atveju deminutyvinė sufiksacija metaforos pagrindu tampa žodyno turtinimo instrumentu, deminutyvai

⁵ Įdomu, kad angliškas ausies būgnelio terminas *ear drum* sukurtas ta pačia vaizdine schema grindžiamą metafora.

užpildo onomasiologinę ertmę (Taylor 2017: 260), jais pavadinami nauji reiškiniai. Tiesa, prognozuoti būtent tokį turtinimo atvejį ir ieškoti tokios darybos sistemiškumo būtų sudėtinga. Kiekvieno deminutyvinės sufiksacijos būdu sukurto žodžio reikšmė formuojasi individualiai ir greičiau lygintina su kitais, okazinės deminutyvų kūrybos būdais (žr. Kazlauskaitė et al. 2013).

Medicinos, fizikos, inžinerijos, informacinių technologijų ir kitų sričių žodynuose randame ir daugiau deminutyvinių terminų, dažniausiai susiformavusių metaforos pagrindu, pavyzdžiui, *akies lęšiukas*, *kraujo plokštelė*, *kraujo kūneliai*, *kelio girnelė*, *pėdos kauliukas*, *sifono galvutė*, *pavarų perjungėjo auselė*, *akinių noselė*. Šie vediniai deminutyvų kategorijoje yra išsidėstę toliau nuo kategorijos centro, nors ir išlaikę ryšį su prototipine mažumo reikšme. Vienas iš jų bruožų yra tas, kad toks deminutyvas negali toje pačioje pozicijoje atgauti savo pirminės, pamatinio žodžio, formos. Pavyzdžiui, junginyje deminutyvą pakeitus pamatiniu žodžiu, junginys taptų nesuprantamas: *kelio plokštelė* – **kelio plokštė*, *kraujo kūneliai* – **kraujo kūnai* ar *akinių noselė* – **akinių nosis*.

Šiame kontekste norėtusi atkreipti dėmesį į dar kelis atvejus, atsiradusius priesaginės darybos būdu, kurie nėra lengvai paaiškinami kuria nors iš minėtų reikšmių – prototipine mažumo ar kitomis – trumpo laiko, nedidelės apimties rezultato, malonaus bendravimo ar niekinamo požiūrio. Imkime tokius giminystės ryšius reiškiančius žodžius, kaip *senelis*, *senelė*, *močiutė*, *vaikaitis*, *vaikaitė*, kurie formaliai laikytini deminutyvais, tačiau atidžiau panagrinėjus jų semantiką, aiškėja, kad ryšio su prototipine mažumo reikšme, bent jau *senelis*, *senelė* ir *močiutė*, dabartinėje vartosenoje jie neturi. Tiesa, galėtume juos sieti su kita deminutyvams būdinga reikšme – malonaus bendravimo ir emocinio ryšio, tik ją lengviau atpažintume iš konteksto, ne vien iš žodžių darybos modelio. *Senelis*, *senelė*, *močiutė*, *vaikaitis* ir *vaikaitė* yra giminystės pavadinimai ir galėtų būti laikomi semantiškai sustabarėjusiais deminutyvais. Tai padėtų paaiškinti, kodėl įvairiuose kontekstuose vedinio negalėtume pakeisti pamatiniu žodžiu, reikšmingai nepakeitę viso pasakymo reikšmės, pavyzdžiui, *aplankiau savo *senį ir *močią* (t. b. *senelį ir močiutę*).

Dėmesio verti ir dar keli seniai susiformavę vediniai: *berniukas* ir *mergaitė*. Tai žodžiai, kurių dabartinė reikšmė, remiantis žodynų apibrėžtimis (DLKŽ, LKŽ), yra šiek tiek panaši į minėto *lapiuko* pavyzdį, nes reiškia ankstyvąjį žmogaus gyvenimo etapą, plg. DLKŽ apibrėžtis: *berniukas* ‚vyriškosios lyties vaikas‘, *mergaitė* ‚moteriškosios lyties vaikas‘. Šių žodžių semantikoje galima matyti sąsają su prototipine mažumo reikšme, tačiau vedinių santykis su pamatiniais žodžiais (*bernas*, *merga*), bent jau sinchroniniu požiūriu, yra kiek kitoks. *Lapiuko* atveju *lapė* yra suaugęs gyvūnas, o *lapiukas* – jauniklis. *Berniukas* ir *mergaitė* tokio ryšio su pamatiniais žodžiais neturi, plg. DLKŽ apibrėžtis: *bernas* ‚vaikinas, jaunikaitis, nevedęs vyras‘, *merga* ‚suaugusi netekėjusi moteris, mergina‘. Abiejose apibrėžtyse nuoroda į vedybinį statusą tarsi leidžia manyti, kad kalbama apie jaunus žmones. *Berniuko* ir *mergaitės* semantikoje fiksuojamas nesu-

brendusio žmogaus amžiaus tarpsnis. Kadangi šie žodžiai neturi prototipinės mažumo reikšmės (pvz., *ji – jau didelė mergaitė*) ir sietini su laiko reikšme (jaunu amžiumi), jie laikytini nuo prototipinės mažumo reikšmės nutolusiais deminutyvais. Kaip pastebi Urbutis (1965: 288), tokių žodžių deminutyvinė reikšmė yra apiblukusi. Jo teigimu, dėl to jie neretai gauna antrąją priesagą, pvz., *mergaičiukė*.

Kitas įdomus atvejis, šiek tiek panašus į aptartuosius *berniuko* ir *mergaitės*, yra žodis *suknelė*, kuris irgi formaliai laikytinas deminutyvu, t. y. padaromas iš žodžio *suknia* su priesaga *-el-*. Pamatinis žodis daugumai gimtakalbių yra atpažįstamas, tačiau savo reikšme vedinys vargu, ar sietinas su mažumu ar emociniu ryšiu. DLKŽ apibrėžia žodį *suknia* kaip *suknelę*, o *suknelę* – kaip moterišką drabužį, kurio liemenė ir sijonas yra išvien. Vadinasi, žodis *suknelė* tik formaliai yra laikytinas deminutyvu, tačiau pagal reikšmę pakeičia gana ribotai vartojamą *suknią*. Tokie atvejai lingvistinėje literatūroje vadinami *išblukusiais deminutyvais* (angl. *bleached diminutives*, Manova et al. 2024)⁶, motyvuojant tuo, kad deminutyvas pagal reikšmę – prototipinę mažumo ar arti prototipo esančią malonaus bendravimo – yra nelabai atpažįstamas, be to, vedinys yra perėmęs pamatinio žodžio reikšmę. Pastarojo vartoseną, kaip matyti iš DLKT, kai kuriuose segmentuose *suknia* yra itin reta: iš viso rasti 457 atvejai, iš jų sakytinėje kalboje – tik vienas, administracinėje – nei vieno, negrožinėje literatūroje – 34, publicistikoje – 134, o dauguma atvejų randama grožinėje literatūroje – 287.

Dar viena deminutyvo reikšmė yra kartais vadinama augmentatyvu, t. y. „kai pabrėžiamas objekto didumas, intensyvumas“ (Vainorienė ir Vaskelienė 2005: 256), tačiau ši reikšmė, kaip nurodo mokslininkai (Ambrazas et al. 2005: 90), daiktavardžiams yra mažiau būdinga. Ji įprasta būdvardžiams, kurių deminutyvinė forma koduoja ypatingą stiprinimo reikšmę (Valeckienė 1965; Ambrazas et al. 2005: 192–197). Tayloras (2004: 195) šią reikšmę vadina intensyvinimo. Pavyzdžiui, jau minėtame sakinyje *nieko sau namelis*, – *tikras dvaras* tarsi paneigiamas namo mažumas, o deminutyvu reiškiamas jo didumas, ši reikšmė patvirtinama toliau einančiu žodžių junginiu *tikras dvaras*. Atkreiptinas dėmesys į pabrėžiamąjį žodžių junginį *nieko sau*, rodantį kalbančiojo nuostabą (žr. 3 reikšmę FŽ). Iš to matyti, kad sakinyje nėra neutralus, juo reiškiamas kalbančiojo nuostata, vertinimas.

Toliau aptarsiu ironiją, su kuria dažnai, ypač lietuvių kalboje, siejami ir deminutyvai. Ironijos reikšmė niekuomet nebūna neutrali, ji visuomet siejama su (neigiamu) vertinimu. Kognityvinės pakraipos autorių nuomone, ironija grindžiama priešprieša tarp tekstu komunikuojamo turinio ir jo vertinimo ir turinio ir vertinimo to, ką siekia pasakyti kalbėtojas; neretai tai priešpriešai nusakyti pasitelkiami interpretaciniai rėmai (angl. *frames*;

⁶ Vienas iš straipsnio recenzentų yra pasiūlęs vadinti šį atvejį aktyviai blunkančiu deminutyvu, nes jis vis dar konkuruoja su savo pamatiniu žodžiu. Beje, šiuolaikinėje kalboje *suknia* gali reikšti ne tik įprastą *suknelę*, bet ir gana ištaigingą (dažniausiai moterišką) drabužį.

teorijų apžvalgą ir platesnį aptarimą žr. Šeškauskienė et al. 2016; Burgers and Steen 2017; Šeškauskienė et al. rengiama spaudai). Svarbu matyti, kad interpretacinius rėmus sudaro struktūruotos enciklopedinės žinios (žr., pvz., Taylor 2004), į kurias įeina ir platesnis pasaulio suvokimas, ir kalbančiojo ar rašančiojo nuostata aptariamo reiškinio atžvilgiu (žr., pavyzdžiui, Attardo 2000; Gibbs and Colston 2007; Athanasiadou rengiama spaudai). Ironija nebūtinai reiškia deminutyvais, egzistuoja daug kitų priemonių. Tačiau būtina ironijos sąlyga – suvoktas kontrastas tarp dviejų rėmų: komunikuojamo pačia propozicija ir suprantamo kaip intencija, kuri gali apimti ir situacijos, socialinio ir istorinio konteksto supratimą ir vertinimą (plg. Dancyger and Sweetser 2014: 186). Pavyzdžiui, pamatę, kad pažadėjęs padaryti svarbų darbą draugas nieko nepadarė, kartais sakome: *kaip puikiai padirbėta!* Tekstu reiškiamo pasakymo vertinimas – teigiamas, tai – pagiriamasis teiginys. Kalbėtojo intencija – pasakyti, kad darbas nepadarytas, ir parodyti, kad jam tai nepatinka; kalbėtojas nusiteikęs kritiškai. Panašaus požiūrio apie supriešinamus rėmus laikomasi Volkovo (2019) darbe, skirtame ironijos vertimui iš lietuvių į anglų ir rusų kalbas.

Tokius rėmus galėtume pasitelkti interpretuodami ankstesnį pavyzdį – *nieko sau namelis – tikras namas*. Atskiru žodžiu *namelis* galėtume komunikuoti prototipinę mažumo reikšmę, tačiau autoriaus norima pasakyti reikšmė priešinga – namas yra didelis. Be to, kalbėtojo nuostata yra kritiška – jis tarsi nepatenkintas, kad jam pateikta informacija apie nedidelį namą buvo neteisinga. Todėl šiuo atveju, manytina, realizuojama ne tik augmentatyvo reikšmė, bet ir ironijos. Ji gali formuotis įvairių reikšmių pagrindu, priklausomai nuo konteksto. Tikėtina, kad dažniausios reikšmės, pasitelkiamos ironijai kurti, yra prototipinė mažumo ir arti prototipo esanti malonaus bendravimo, artimo emocinio ryšio. Pavyzdžiui:

- 1) *Na ir oreliš – pila kaip iš kibirol* (šnek.) (pavyzdys iš Vainorienė ir Vaskelienė 2013: 226).

Deminutyvas *oreliš* įprastai reikštų teigiamą vertinimą, malonią nuostatą, pavyzdžiui: *koks puikus oreliš!* Tačiau 1) pavyzdyje deminutyvu kuriama ironiška reikšmė, t. y. norima pasakyti, kad oras yra blogas. Kalbėtojas taip reiškia savo neigiamą nuostatą, suirzimą dėl nepatenkintų lūkesčių. Ironiška reikšmė *orelio* atveju formuojasi maloninės reikšmės pagrindu. Manytina, kad ironiška reikšmė neturi stabilios vietos deminutyvų kategorijoje ir kaskart kuriama konkrečiame kontekste, remiantis kuria nors deminutyvų reikšme. Panašaus požiūrio laikosi ir lenkų tyrėjai Augustyn ir Gniecka (2011), nors jų darbas grindžiamas tik anglų kalbos duomenimis.

Toliau aptarsiu būtent deminutyvų vartojimo ir jų vertimo atvejus Balio Sruogos kūrinyje „Dievų miškas“. Kūrinys išverstas į kelias užsienio kalbas, ne tik į gerai žinomas didžiąsias lenkų, rusų ar anglų, bet ir į ispanų ar net azerų; į kai kurias net kelis kartus, pavyzdžiui, ispanų (Caro Dugo 2010). Vienas iš geriausiai žinomų vertimų yra į anglų kalbą, romano vertėja – JAV užaugusi rašytojo Balio Sruogos anūkė Aušrinė Byla.

4. Deminutyvai Balio Sruogos „Dievų miške“ ir romano vertime į anglų kalbą

Bene labiausiai Balio Sruogos romanas „Dievų miškas“ yra žinomas dėl autoriaus meistriškai kuriamos ironijos. Nemaža dalimi ji randasi dėl deminutyvų. Jų vartojimo atvejai ir ką jie rodo visoje lietuviškų deminutyvų kategorijoje aptariama toliau. Taip pat nustatomos ir aptariamoms deminutyvų vertimo į anglų kalbą tendencijos.

4.1. Duomenys ir procedūra

Tyrimui pasitelkta 10 pirmųjų skyrių, kurie visi suskaitmeninti. Bendra tekstų apimtis – beveik 12 tūkstančių žodžių. AntConc (Anthony 2024) programos pagalba išrinkti visi morfologiniai deminutyvai, visi atvejai surūšiuoti pagal priesagas Excel faile. Po to rankiniu būdu rasti angliški atitikmenys, visi sukelti į Excel failą ir sulygiuoti.

Iš viso rasti 142 deminutyvinių žodžių vartojimo atvejai (angl. *tokens*), daugiausiai daiktavardžiai⁷, su viena ar keliomis deminutyvinėmis priesagomis, arba 85 skirtingi deminutyviniai žodžiai (angl. *types*). Atkreiptinas dėmesys, kad buvo ieškoma visų deminutyvinių priesagų, nurodytų šaltiniuose (Ambrazas et al. 2005: 87–94, 192–196, 400–401; Vainorienė ir Vaskelienė 2005; Bakanienė 2013), tačiau duomenyse nustatytos tik 7 skirtingos deminutyvinės priesagos (žr. 1 lentelę toliau). Kaip ir tikėtasi, dažniausia priesaga yra *-el-* ir jos variantas *-ėl-*; iš viso rasta 90 atvejų (*tokens*), skirtingų žodžių – 52 (*types*). Šios priesagos vediniai sudaro virš 60 procentų duomenų ir už bet kurios kitos priesagos vedinius dažnesni kelis ar keliolika kartų.

1 lentelė. Vediniai su deminutyvinėmis priesagomis

Su viena priesaga	Atvejų (<i>tokens</i>) skaičius	Skirtingų žodžių (<i>types</i>) skaičius
<i>-elis, -ė; -ėlis, -ė</i>	90	52
<i>-ukas, -ė</i>	27	14
<i>-utis, -ė</i>	8	6
<i>-aitis, -ė</i>	8	5
<i>-užis, -ė</i>	1	1
<i>-okas, -a</i>	1	1
<i>-ūkštis, -ė</i>	1	1
Iš viso su viena priesaga	136	80
Su dviem priesagomis	6	5
Iš viso	142	85

⁷ Vienasrieveiksmis *pamažėli* (1 atvejis) ir keli būdvardžiai: *menkutė* (3 pavartojimo atvejai), *girtutėlis* (1 atvejis) *siaurutis* (1 atvejis) ir *trumputis* (1 atvejis). Kiti yra daiktavardžiai.

Tyrime laikomasi kognityvinės pakraipos autorių požiūrio į ironiją, pagal kurią ironija suprantama kaip priešprieša tarp tekstu komunikuojamo turinio ir autoriaus intencijos, įskaitant vertinimą. Ironija gali būti siejama su vienu žodžiu, fraze, sakiniu arba ilgesne teksto atkarpa. Be to, ji gali formuotis neverbaliniame kontekste arba mišriame – verbaliniame ir neverbaliniame. Iš esmės palaikoma Burgers'o ir Steen'o mintis, kad ironija yra visuomet trilypė, kitaip – susiformuojanti minties, kalbos ir komunikacijos (angl. *thought, language and communication*) sankirtoje (Burgers and Steen 2017). Ironija gali būti reiškiamą hiperbole, metafora, litote, registru ir pan. Kadangi ji yra įvairių kontekstinių, kur kontekstas suprantamas labai plačiai – ne tik verbalinis, bet ir istorinis, socialinis ir t. t., – veiksmų išdava, ironijos atvejai dažniausiai nefiksuojami žodyne. Šiame tyrime buvo remiamasi ir bendraisiais kognityvinės lingvistikos principais, pavyzdžiui, reikšmių sąryšingumu, kitaip – giminiškumo principu, įkūnijimo hipoteze ir pan. Laikomasi anksčiau išdėstytos deminutyvų kategorijos struktūros.

Susikirsčius duomenis pagal priesagas, pradžioje nustatytos vyraujančios priesagos ir tų priesagų vediniai. Atsižvelgiant į kontekstą, teksto atkarpa su deminutyvu interpretuojama kaip ironiška arba ne. Antrajame etape nustatomi deminutyvų atitikmenys angliškame vertime. Trečiajame etape aptariamos vertimo tendencijos ir galimos jų priežastys.

4.2. Deminutyvų vartojimo tendencijos

Kaip matyti iš lentelės, dvi pirmosios priesagos yra gerokai dažnesnės nei likusios penkios. Dvi pirmosios priesagos iš viso vartojamos 117 kartų ir sudaro daugiau kaip 80 procentų visų atvejų. Išanalizavus duomenis ryškėja, kad ne visi atvejai sietini su ironija. Bent trys rasti žodžiai, (*rašomoji*) *mašinėlė*, *žiebtuvėlis*, (*dantų*) *šepetukas* yra sustabarę deminutyvai, jais pavadinami tam tikros paskirties daiktai (iš viso – 11 pavartojimo atvejų) ir su ironija nesiejami.

Gana įdomus atvejis yra žodis *meilužė*. Savo daryba jis galėtų būti laikomas deminutyvu – padarytas iš daiktavardžio *meilė* su deminutyvine priesaga *-už-* (plg. *saulužė*, *dukružė*), vedinys taip pat yra daiktavardis. Tačiau prototipinė mažumo ar arti prototipo esanti maloninė žodžio reikšmė nefiksuojama nei viename žodyne; juose galima rasti tik tai, ką jis reiškia tekste – nesantuokinės partnerės vaidmenį atliekančią moterį. Žodžiui greičiau būdinga menkinamoji reikšmė (žr. Urbutis 1965: 275), nors BLKŽ informacijos apie tokią reikšmę nėra. Kaip nurodo Urbutis (p. 275), *meilužis*, *meilužė* yra nutolę nuo „tikrųjų deminutyvų“, todėl šiame straipsnyje jie laikomi esantys kategorijos paribyje, skirtingai nuo daugelio su šia priesaga padaromų deminutyvų. Jie dažniausiai randami tautosakoje ir paprastai vartojami malonine reikšme (žr. Urbutis 1965: 275). DLKT, o kai kuriais atvejais ir BLKŽ, galima rasti *giružę*, *dalųžę*, *saulužę*, *dainužę*, *eglužę*, *draugužį* ir pan. Ironijai reikšti šis žodis tiesiogiai nėra pasitelkiamas.

Toliau duomenis aptarsiu atsižvelgdama į kontekstą ir deminutyvo indėlį į ironiją. Visus duomenis suskirsčiau į dvi grupes. Į vieną pateko atvejai, kai ironija kyla iš paties deminutyvo, o į kitą – atvejai, kai tekstą ar jo atkarpą galima laikyti ironišku, bet deminutyvo indėlis yra netiesioginis arba kompleksinis, sunkiau išskiriamas iš konteksto.

Bene ryškiausi ironiškai vartojami pirmosios grupės deminutyvai yra tie žodžiai, kurie apskritai retai vartojami deminutyvine forma, pavyzdžiui, *šnipelis*, *felfebeliukas*, *lageriūkštis*, *judošėlis*, *viršininkėlis*, *tarnybėlė*, *įstaigėlė*, *razbainikėlis*, *baudžiauninkėlis*, *geležinkelėlis*, *medžiotojėlis*. Jų nerasime žodynuose, o ir tekstyne jų nėra arba jie pasitaiko retai. Tokie okaziniai (arba okazionalieji, žr. Kazlauskaitė et al. 2013) vediniai rodo deminutyvinių priešagų produktyvumą ir autoriaus kūrybiškumą. Iš išvardytųjų DLKT rasti tik *šnipelis* (59 atvejai) ir *tarnybėlė* (8 atvejai). Bent kiek reguliaresnę vartoseną galima sieti tik su *šnipeliu*. Nauju, neįprastu vediniu sukuriama ir humoro efektas, nes humorui ypač būdingas netikėtumas (žr. Dynel 2009; Goatly 2012; Masiulionytė et al. 2019). Pavyzdžiui:

- 2) *Tikrai, iki 1942 metų pabaigos šiame lageriūkšty atsidūrė daugiau nei 20 000 žmonių, iš kurių per šį laikotarpį šiokių ar tokių būdu numarinta 18 000.* (Sruoga 2005: 11)

Pavyzdyje deminutyvinė *lagerio* forma yra ironiška ta prasme, kad ja kuriama priešprieša tarp tiesiogiai šiuo žodžiu komunikuojamos reikšmės ar ja konstruojamų pirmųjų rėmų: maža, nereikšminga arba visai smagi vieta ir priešingą reikšmę kuriančių antrųjų rėmų, susiformuojančių iš intencijos: lageris yra žmonių kalinimo arba priverčiamojo darbo ir siaubingų patirčių vieta. Intenciją padeda suprasti tiek romano kontekstas, tiek platesnės enciklopedinės žinios, kaip jas aiškina kognityvinės pakraipos tyrėjai (žr., pavyzdžiui, Taylor 2004; Gibbs 2014). Kalinimo vietos atžvilgiu autorius reiškia kritišką požiūrį, o abu rėmai suvokėjo sąmonėje aktualizuojami žodžiu *lageriūkštis* vienu metu.

Žodžių, reiškiančių socialinį statusą ar pareigas (pvz., *viršininkas*, *felfebelis*), deminutyvinius vedinius pirmiausia sietume su menkinamąja reikšme, o ši disonuoja su deotacine žodžio reikšme, siejama su gana aukštu įvardijamų pareigų socialiniu statusu. Todėl kuriama priešprieša, kuri ir yra ironijos pagrindas. Todėl tokie vediniai gali būti suvokiami kaip ironiški ir be konteksto.

Kitame pavyzdyje du rėmai aktualizuojami žodžiu *baudžiauninkėliai*. Juo tiesiogiai perduodama informacija, kad lageryje dirba automatizuotas, daug mąstymo nereikalaujančias užduotis atliekantys nereikšmingi darbuotojai, tarnaujantys okupacinei valdžiai ir neprisiimančios jokios atsakomybės. Žodžiu *baudžiauninkai* daroma aliuzija į tam tikru istoriniu laiku sunkų fizinį darbą ne savo noru dirbusius žmones. Deminutyvas, pirmiausiai siejamas su mažumu ir (arba) maloniu bendravimu, o šiuo atveju – su menkumu, nereikšmingumu, disonuoja su tų žmonių vaidmeniu, kaip jį mato auto-

rius. Todėl pirmieji rėmai yra susiję su nereikšmingais, bet paklusniais juodadarbiais, o antrieji kuriami iš kritiškos autoriaus nuostatos, kad darbuotojai yra kankinimo sistemos dalis ir yra atsakingi už tai, kas vyksta lageryje:

- 3) *Kažkur iš požemio, iš tamsiųjų okupacinės valdžios kabinetų pro **baudžiauninkėlių** pastumdėlių lūpas girdėti įtūžęs maurojimas: lietuvių inteligentija gausianti kas jai priklauso.* (Sruoga 2005: 15)

Kaip ir ankstesniu atveju, deminutyvas sukuriamas iš ilgo pamatinio žodžio, kuriam nebūdinga deminutyvinė forma. Kaip minėta ir kaip nurodoma kognityvistų darbuose (pavyzdžiui, Dynel 2009), skaitytojas vienu metu suvokia abu rėmus. Rėmų sąsają ironijos atveju Dynel (2009: 40) yra pavadinusi *švytuokle* (angl. *oscillation*), kai aktualizuojama tai viena, tai kita situacijos interpretacija.

Antrojo tipo tekstuose ironija sietina ne tiek su pačiu deminutyvu, kiek su plačiau suvokta bendra situacija. Dažniausiai tokiose teksto atkarpose pasitelkiami vienas pasakui kitą einantys deminutyvai. Tokios sekos primena lietuvių tautosaką, kurioje deminutyvai daugiausiai vartojami malonine reikšme (Jasiūnaitė 2022). Pavyzdžiui, aprašomas iš pirmo žvilgsnio malonus žmogus:

- 4) *Schneideris buvo labai jautrios širdies **žmogelis**. Būdavo, kai per naujokų surašinėjimą Schreideris muša ir grando, Schpeideriui per **veidelį ašarėlę** rieda.* (Sruoga 2005: 51)

Žmogelis, veidelis, ašarėlė – šie deminutyvai įprastame kontekste būtų pasitelkiami maloniam ir jautriam žmogui aprašyti. Jais kuriami pirmieji, propozicijos, rėmai. Antrieji formuojami iš platesnių enciklopedinių žinių, t. y. iš žinojimo, kad Schpeideris pateko į lagerį todėl, kad buvo Biblijos tyrinėtojas, o Schreideris yra kalinių vyresnysis, lageryje atsidūręs už vagystę. Jis lageryje toliau vagiliavo, o tapęs vyresniuoj kitus kalinius žemino ir kankino. Schpeideris išoriškai rodė gailystę, bet nei jam, nei daug tiesmukiškesniam Schreideriui kalinių kančios nerūpėjo. Antrieji rėmai leidžia suprasti, kad yra priešingai – abu, ir Schpeideris, ir Schreideris, yra žiaurūs ir negailestingi, be to, aiškėja ir kritiška autoriaus nuostata jų atžvilgiu.

Surinktuose duomenyse yra nemažai gamtos aprašymui būdingų deminutyvų, pavyzdžiui, *berželiai, pušelės, smėlelis, girelė, raselė, saulelė, kalneliai*. Jų gausa, greičiausiai, rodo didelę lietuvių tautosakos įtaką rašytojui. Nors iš pirmo žvilgsnio jie neatrodo ironiški, tekste jie tampa ironijos kūrimo priemone. Jais kuriamas idiliško gamtos kampelio vaizdas priešpriešinamas tam, kas toje aplinkoje vyksta. Tačiau nebūtų tikslu teigti, kad konkretus deminutyvas vartojamas ironiškai; jis tik pasitelkiamas ironiškam vaizdui kurti. Tikėtina, kad taip yra todėl, kad minėti deminutyvai įprastai, be konteksto, dažniau vartojami mažumo ir malonaus santykio reikšme, o tokie žodžiai kaip *baudžiauninkėlis*, kaip minėta, nei mažumo, nei malonaus bendravimo asociacijų nekelia.

Dar viena aptarimo verta deminutyvų grupė yra susijusi su tautybių pavadinimais, pavyzdžiui, *lenkelis*, *vokietukas*. Manytina, kad deminutyviniai tautybių pavadinimai patys savaime nėra ironiški. Pirmiausia jie gali reikšti tos tautybės jauno amžiaus žmogų. Romane jie įpinami į bendrą gyvenimo lageryje aprašymą ir, pavyzdžiui, jauni vokiečiai, iš kurių vienas vadinamas *vokietuku iš Lodzės*, o kitas – *Gdansko vokietuku*, pasirodo esantys gestapininkai. Deminutyvinės žodžių formos tampa ironijos priemone, padeda kurti priešpriešą tarp rėmų, kuriamų iš informacijos apie jauno amžiaus ir galbūt simpatiškus žmones, ir rėmų apie jų apgailėtiną veiklą lageryje, kurios atžvilgiu reiškia kritiška autoriaus nuostata.

Abiejų tipų deminutyvus, tiek kuriančius ironiją tiesiogiai, tiek prisidedančius prie bendro konteksto, atskirti ne visada paprasta, todėl konkretūs skaičiai, kiek kokių atvejų nustatyta, nepateikiami. Lengviau nustatyti ryškiausius vieno ar kito tipo atvejus. Galima sakyti, kad ironijos vidinė kategorijos sandara yra palaipsninė, nebrėžianti ryškių ribų tarp kategorijos narių. Panašu, kad joje okaziniai, neiįprasti deminutyvai (pvz., *feldfebeliukas*, *baudžiauninkėlis*) yra arčiau kategorijos centro, t. y. turi didesnę ironijos potencialą nei įprasti deminutyvai (pvz., *saulelė*, *smėlelis*).

4.3. Vertimas į anglų kalbą

Ne vienas deminutyvus ir jų vertimus į anglų kalbą tyręs mokslininkas yra nurodęs, kad anglų kalbai labiau būdingi leksiniai deminutyvai (Naciscione 2010: 136; Bakalienė 2013; Biały 2015); kai kuriuose darbuose jie vadinami analitiniais deminutyvais (Macienė ir Roikienė 2007). Įvairias deminutyvų vertimo strategijas yra gana išsamiai apžvelgusi Leonavičienė (2013), kuri daugiausiai rėmėsi Chestermanu (1997) ir tyrė deminutyvų vertimus į prancūzų kalbą.

Ironiškuosius deminutyvus versti yra ypač keblu, nes kita kalba tenka kurti tekstą, kuriame turi būti išlaikomi abu skaitytojo suvokiami rėmai: propozicijos ir intencijos. Norint perteikti pirmuosius, reikėtų vertime išlaikyti mintį apie mažumą arba arti šio prototipo esantį malonų bendravimą, kartais – kitą, labiau nuo prototipo nutolusią reikšmę, priklausomai nuo to, kurios reikšmės pagrindu tekste formuojasi ironija. Toliau pateikiamas pagal duomenis pritaikytas deminutyvų vertimo strategijų sąrašas ir 2 lentelė, kurioje matyti pagal strategijas suklasifikuoti duomenys (išlaikant strategijų numeraciją sąraše):

1. verčiama deminutyvu (tiesioginio vertimo strategija), pavyzdžiui, *paukštelis* verčiamas *birdie*;
2. verčiama tiesioginiu deminutyvo pamatinio žodžio anglišku atitikmeniu, pavyzdžiui, *pušėlė* verčiama *pine*;
3. verčiama perifrastine priemone:
 - 3.1. nedeminutyviniu žodžiu su būdvardžiu, reiškiančiu mažumą (*little*, *small* ir pan.), pavyzdžiui, *žmogelis* verčiamas *little man*;

- 3.2. nedeminutyviniu žodžiu su būdvardžiu, nurodančiu jauną amžių ar trumpą laiko tarpą, pavyzdžiui, *young*;
- 3.3. nedeminutyviniu žodžiu su būdvardžiu ar žodžių junginiu, reiškiančiu malonų bendravimą, pavyzdžiui, *sweet, nice, pretty*;
4. vertime deminutyvas perfrazuojamas, verčiamas deskriptyviai ar išplečiant tekstą kitomis priemonėmis, pavyzdžiui, frazeologiniu junginiu: *girtutėlis* verčiama *drunk as a skunk*;
5. vertime deminutyvinis žodis praleidžiamas.

2 lentelė. Deminutyvų vertimo strategijos

Vertimo strategija		1	2	3.1	3.2	3.3	4	5
Deminutyvinė priesaga ir visų atvejų skaičius								
-elis, -ė; ėlis, -ė	90	0	52	16	5	1	13	3
-ukas, -ė	27	0	17	1	3	0	5	1
-utis, -ė	8	0	4	1	1	0	2	0
-aitis, -ė	8	0	5	2	0	0	1	0
-užis, -ė	1	0	1	0	0	0	0	0
-okas, -a	1	0	0	0	1	0	0	0
-ūkštis, -ė	1	0	1	0	0	0	0	0
Iš viso su viena priesaga	136	0	80	20	10	1	21	4
Su dviem priesagomis	6	0	5	0	0	0	1	0
Iš viso	142	0	85	20	10	1	22	4

Kaip matyti iš 2 lentelės, nei vienas deminutyvas neišverstas taikant tiesioginio vertimo strategiją – morfologiniu deminutyvu. Daugiau nei pusė atvejų (85 iš 142) išversta nedeminutyviniu žodžiu. Kitos dvi ryškesnės tendencijos – perfrazavimai ar platesni apibūdinimai (4 strategija, 22 atvejai) arba perifrastiniai deminutyvai (3.1, 3.2 ir 3.3 strategijos; iš viso – 31 atvejis). Pastarojoje grupėje daugiausiai pasitaiko mažumą reiškiančių būdvardžių (20 atvejų). Kadangi mažumas yra prototipinė deminutyvo reikšmė, galima teigti, kad vertime matome prototipo efektą (plg. Lakoff 1987: 58–67). Kitaip tariant, mažumas yra labiausiai įsigalėjusi, dažniausia, įprasčiausia deminutyvo reikšmė, todėl tekste perskaitę deminutyvą pirmiausiai siejame jį su mažu daiktu, žmogumi ar reiškiniu, o vertime, kaip matome, taip pat dažniausiai pasirenkama priemonė, susijusi su prototipine mažumo reikšme. Maloninės reikšmės būdvardis vertime nustatytas tik vienas. Tokie rezultatai, kai dauguma deminutyvų išverčiami tiesioginiu deminutyvo pamatinio žodžio anglišku atitikmeniu ne visai atitinka anksčiau

aprašytuose darbuose nustatytas perifrastinių deminutyvų su būdvardžiais *little*, *small*, *young* ir *old* vyravimo vertime tendencijas (Macienė ir Roikienė 2007).

Įdomu, kad iš 142 deminutyvų vartojimo atvejų 11 yra semantiškai sustabarėję žodžiai (*žiebtuvėlis*, (*rašomoji*) *mašinėlė*, (*dantų*) *šepetukas* ir pan.). Jie verčiami tuos daiktus įvardijančiais žodžiais. Kaip minėta, šiais žodžiais ironija nekuriama.

Tais atvejais, kai ironija kuriama labiau kontekstu, kuriame gausu deminutyvų, pagrindinė vertimo strategija yra vertimas nedeminutyviniu žodžiu, tiesioginiu deminutyvo pamatinio žodžio anglišku atitikmeniu. Turbūt įdomiau būtų pasižiūrėti į ironijos vertimo atvejus, kai ironija originale perteikiama deminutyviniu žodžiu. Kaip minėta, dauguma šio tipo deminutyvinių žodžių yra vartojami retai, dėl to vertimas tampa dar didesniu iššūkiu. Šeši iš šių žodžių – *šnipelis*, *lageriūkštis*, *tarnybėlė*, *razbaininkėlis*, *geležinkelėlis* ir *medžiotojėlis* – išversti nedeminutyviniais žodžiais, tiesioginiais deminutyvų pamatinių žodžių angliškais atitikmenimis: *spy*, *camp*, *job*, *swindler*, *railway* ir *hunter*. Du išversti perifrastiniais deminutyvais su būdvardžiu *little*: *judošėlis* – *little Judas*, *viršininkėlis* – *little chief*. Pavyzdžiui:

- 5) *Bene girtas buvau, kad pasirašiau tokį mėšlą, nepamenu, – krapštydavo pakaušį viršininkėlis, ne vietoje radęs savo parašą, bet jo autentiškumo niekuomet neginčydavo* (Sruoga 2005: 40).
- 5a)⁸ *“Maybe I was drunk when I signed such crap, I don’t remember.” The little chief would scratch his head, finding his signature out of place, but he would never argue its authenticity.* (Sruoga 2005a: 59).

Trys atvejai išversti aprašomuoju būdu. Du iš jų išversti atitinkamai nurodant karinį rangą ir skyriaus pavadinimą: *feldfebeliukas* – *S.S. Tech Sergeant*, *įstaigėlė* – *Political Division*. Šiais atvejais deminutyvais kuriama ironija angliškame tekste visiškai prapuola. Tačiau žodžio *baudžiauninkėliai* atveju vertėja randa įdomų sprendimą. Vienu iš dviejų atvejų jis vertime praleistas, o kitu išverstas *peon* (*pushovers*), kurį galima suprasti kaip *juodadarbiai* (*pastumdėliai*). Toliau pakartojau 3) pavyzdį kitu numeriu:

- 6) *Kažkur iš požemio, iš tamsiųjų okupacinės valdžios kabinetų pro baudžiauninkėlių pastumdėlių lūpas girdėti įtūžęs maurojimas: lietuvių inteligentija gausianti kas jai priklauso.* (Sruoga 2005: 15)
- 6a) *Somewhere from the depths, from the dark Occupational Government’s cabinet, murmured and repeated by the peon pushovers, comes an incensed lowing: the Lithuanian intelligentsia will get what it’s got coming!* (Sruoga 2005a: 34)

⁸ Čia ir toliau 5a) ir 6a) pavyzdžiai yra atitinkamai 5) ir 6) pavyzdžių vertimai.

Kaip minėta, lietuviškame tekste istorizmu *baudžiauninkėliai* pašaipiai vadinami kalinius skriaudžiantys smulkūs okupacinės valdžios klerikai. Anglišku *peon* perteikiamas darbo automatizmas ir nekūrybiškumas, todėl ironija išlieka, nors ir ne tokia ryški, kaip lietuviškame tekste. Vertėja tarsi kompensuoja lietuvišku deminutyvu reiškiamą ironiją pasirinkdama kitą raišką.

5. Apibendrinimas

Aprašant lietuviškojo deminutyvo reikšmes iki šiol daugiausiai dėmesio buvo skiriama atskiroms deminutyvo reikšmėms, kartais linkstama suplakti mažumo ir malonaus nusiteikimo reikšmes, nesiekiant išsiaiškinti bendros reikšmės struktūros. Pritaikius kognityvinei lingvistikai būdingą požiūrį į kategorizaciją ir reikšmę, ypač giminiškumo principą polisemijoje, logiškiau būtų laikyti šią produktyvią vedinių kategoriją kaip prototipiškai reiškiančią mažumą. Neilgo laiko, jauno amžiaus, malonaus nusiteikimo, menkinimo ir augmentacinė reikšmės kildinamos iš mažumo pasitelkiant metaforos ir (arba) metonimijos mechanizmus, nors konkrečiu realizacijos atveju deminutyvas gali gerokai nutolti nuo prototipo. Sąsajos su prototipine mažumo reikšme išlaikomos ne visais atvejais. Kai kuriuose žodžiuose deminutyvas reiškia malonų nusiteikimą, tačiau neturi mažumo reikšmės. Be to, manytina, kad kiekviena iš minėtų reikšmių gali turėti sudėtingesnę vidinę struktūrą. Pavyzdžiui, tiek žodžiu *bobšė*, tiek žodžiu *bobelė* reiškiamas menkinamoji reikšmė. Tačiau šie žodžiai nėra absoliutūs sinonimai.

Ironija, kai kurių autorių išskiriama kaip atskira deminutyvo reikšmė, susiformuoja kontekste, tam įtakos gali turėti ir bendresnė situacija ar turimos enciklopedinės žinios. Laikantis kognityvinės lingvistikos principų, pasitelkiant enciklopedines žinias, kontekstas suprantamas ne tik kaip konkreti teksto atkarpa ar situacija, bet ir kaip struktūruotų toje kalboje ir kultūroje sukaupytų žinių visuma. Būtent dėl enciklopedinių žinių galime kalbėti ne tik apie ironiškus tekstus, bet ir apie ironiškus meno kūrinius, ironiškas situacijas ar įvykius.

Deminutyvu ir (arba) kontekstu kuriama ironiška reikšmė remiasi kuria nors deminutyvo reikšme – malonaus nusiteikimo, jauno amžiaus, nedidelio kiekio, trumpo laiko, menkinimo ar augmentacijos, tačiau dažniausiai – prototipine mažumo. Net ir semantiškai sustabarėję deminutyvai gali būti pasitelkiami ironijai kurti (Augustyn and Gniecka 2011).

Remiantis kognityvinės pakraipos tyrėjų darbais, straipsnyje laikomasi požiūrio, kad ironijos mechanizmas fiksuojamas taip vadinamų rėmų priešpriešoje tarp tiesiogiai žodžiais komunikuojamos minties ir autoriaus intencijos. Skaitytojas ar klausytojas vienu metu suvokia abu rėmus, tas suvokimas, kartu su aktualių kontekstu, – būtina ironijos sąlyga.

Ironijos atvejų Balio Sruogos romane „Dievų miškas“ ir jų vertime į anglų kalbą tyrimo rezultatai rodo, kad didžiausią potencialą tapti ironijos priemone turi deminutyvinę formą įgyjantys mažiau įprasti daugiaskiemieniai žodžiai. Jie deminutyvine forma nefiksuojami žodynuose, o tekстыne pasitaiko retai, pavyzdžiui, *lageriūkštis*. Kiti, labiau įprasti deminutyvai gali tapti priemone ironijai kurti netiesiogiai, platesniame kontekste, nustatyti konkretų jų indėlį neretai sudėtinga.

Verčiant deminutyvus pasitelkiamos įvairios strategijos, šiame darbe pasitelktos jų penkios. Atsižvelgiant į ribotas deminutyvizacijos galimybes anglų kalboje, nestebina pagrindinė vertėjos strategija – deminutyvus versti nedeminutyviniais žodžiais. Kai kuriais atvejais verčiama deskriptyviai arba pasitelkiamas perifrastinis deminutatyvas su mažumą reiškiančiu būdvardžiu. Galima teigti, kad fiksuojamas prototipo efektas, nes pastebėta tendencija dažniausiai pasitelkti prototipinę mažumo reikšmę, kuri lengviausiai suaktyvinama kalbėtojo sąmonėje net ir be konteksto.

Toliau gilinantis į deminutyvus, būtų įdomu patyrinti taip vadinamus deminutyvinius veiksmazodžius, nes tradiciniuose šaltiniuose apie tai rašoma nedaug ir gana prieštariniai. Kita tolimesnių tyrimų perspektyva galėtų būti kitų kalbų deminutyvų analizė per vertimą ar bendresnę gretinamąją analizę. Pavyzdžiui, būtų įdomu panagrinėti to paties romano vertimą į vokiečių kalbą, kur, kaip matyti iš kai kurių tyrimų (Schneider 2015), darybinių deminutyvų yra daug daugiau nei anglų kalboje.

Padėka

Nuoširdžiai dėkoju dviem recenzentams už vertingas pastabas, kurios padėjo patobulinti straipsnį. Prisiimu atsakomybę už visas straipsnyje pasitaikančias klaidas ir (arba) netikslumus.

Šaltiniai

- Sruoga, Balys. 2005. *Dievų miškas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Sruoga, Balys. 2005a. *Forest of the Gods*. Vertė Aušrinė Byla. Vilnius: Versus Aureus.
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema E.kalba. 2015–2024. Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt/>
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. 1992–2025. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/menu?page=about>.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema E.kalba. 2015–2024. Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt/>
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*. Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema E. kalba. 2015–2024. Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt/>
- LKND – *Lietuvių kalbos naujų žodžių duomenynas*. Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema E. kalba. 2015–2024. Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt/>

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema E. kalba. 2015–2024 Lietuvių kalbos institutas. <https://ekalba.lt/>

Literatūra

- Ambrasas, Vytautas, Kazimieras Garšva, Aleksas Girdenis, Evalda Jakaitienė, Pranas Kniūkšta, Stasė Kri-nickaitė, Vitas Labutis, Adelė Laigonaitė, Elena Oginskienė, Juozas Pikčilingis, Albertas Ružė, Nijolė Sližienė, Kazys Ulvydas, Vincas Urbutis, Adelė Valeckienė, Elena Valiulytė. 2005. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Ketvirtoji pataisyta laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Anthony, Laurence. 2024. *AntConc* (Version 4.3.1) [Computer Software]. Waseda University. <http://www.laurenceanthony.net/software/AntConc>. (Žiūrėta 2025-04-10).
- Athanasiadou, Angeliki. 2025. Verbal Irony: Duality Subjected to Evaluation. In *What Makes a Figure? Re-thinking Figuration*, edited by Herbert L. Colston. Amsterdam: John Benjamins. 305–319.
- Attardo, Salvatore. 2000. Irony as Relevant Inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32. 793–826.
- Augustyn, Rafał, and Agata Gniecka. 2011. Irony behind Diminutives: A Cognitive Linguistic Analysis of Popular Technical Terms. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature* 35. 31–49.
- Bakanienė, Rita. 2013. Darybinė teigiamo emocinio vertinimo raiška lietuvių ir anglų kalbose: lietuviškų deminutyvų atitikmenys K. Borutos romano „Baltaragio malūnas“ vertime į anglų kalbą. *Žmogus ir žodis* 15(3). 11–16.
- Biały, Paulina. 2015. *Polish and English Diminutives in Literary Translation: Pragmatic and Cross-Cultural Perspectives* = Polskie i angielskie zdrobnienia w przekładzie literackim: perspektywa pragmatyczna i międzykulturowa. Praca doktorska. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Caro Dugo, Carmen. 2010. „Dievų miško“ vertimai į ispanų kalbą: raiškos priemonės. *Kalbų studijos/ Studies about Languages* 16. 56–63.
- Chesterman, Andrew. 1997. *Memes of Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dabašinskienė, Ineta, and Violeta Kalėdaitė. 2012. Child Language Acquisition Research in the Baltic Area. *Journal of Baltic Studies* 43(2). 151–160.
- Dabašinskienė, Ineta, and Maria Voeikova. 2015. Diminutives in Spoken Lithuanian and Russian: Pragmatic Functions and Structural Properties. In *Contemporary Approaches to Baltic Linguistics*, edited by Peter Arkadiev, Axel Holvoet and Björn Wiemer. Berlin: Mouton De Gruyter. 203–233.
- Dancygier, Barbara, and Eve Sweetser. 2014. *Figurative Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dynel, Marta. 2009. Creative Metaphor is a Birthday Cake: Metaphor as the Source of Humor. *Metaphorik.de*. http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/17_2009_dynel.pdf. (Žiūrėta 2025-04-19).
- Duffy, Sarah E. and Michele I. Feist. 2023. *Time, Metaphor, and Language. A Cognitive Science Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaivenis, Kazimieras ir Stasys Keinys. 1990. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2014. Embodied Metaphor. In *The Bloomsbury Companion to Cognitive Linguistics*, edited by Jeannette Littlemore and John R. Taylor. London: Bloomsbury. 167–184.
- Gibbs, Raymond W. Jr., and Herbert L. Colston. 2007. The Future of Irony Studies. In *Irony in Language and Thought. A Cognitive Science Reader*, edited by Raymond W. Gibbs, Jr. and Herbert L. Colston. New York: Erlbaum. 581–593.

- Goatly, Andrew. 2012. *Meaning and Humour. Key Topics in Semantics and Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gudavičius, Aloyzas. 2007. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Bibliotheca actorum humanitaricorum universitatis Saulensis.
- Jasiūnaitė, Birutė. 2022. Gyvūnų maloniniai epitetai tautosakoje. In *Baltistikos platybės. Baltų kalbotyros straipsnių rinkinys, skirtas prof. Bonifacio Stundžios 70 metų jubiliejui*, sudarė Agnė Navickaitė-Klišauskienė, Vytautas Rinkevičius, Daiva Sinkevičiūtė ir Miguel Villanueva Svensson. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 193–205.
- Johnson, Mark. 2007. *The Meaning of the Body*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jurafsky, Daniel. 1996. Tendencies in the Semantics of the Diminutive. *Language* 72(3). 533–578.
- Kamandulytė, Laura. 2006. Vaikiškosios kalbos ypatybės. *Kalbos kultūra* 79. 264–272.
- Kazlauskaitė, Rūta, Kazimieras Župerka ir Jurgita Macienė. 2013. Okazionalūs deminutyvai: tipai ir paskirtis kalbiniame akte. *Žmogus ir žodis* 15(1). 90–100.
- Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George, and Mark Johnson. 1980/2003. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Leonavičienė, Aurelija. 2013. Kalbiniai ir kultūriniai lietuvių meninių tekstų deminutyvų ypatumai ir vertimas į prancūzų kalbą. *Kalbotyra* 65. 51–69.
- Macienė, Jurgita. 2002. Deminutyvų seka ir funkcionavimas tekste. *Acta linguistica lituanica* 46. 59–71.
- Macienė, Jurgita ir Dalė Roikienė. 2007. Deminutyvų atitikmenys vertime į anglų kalbą (Vincio Ramono romanas „Kryžiai“). *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 3. 97–108.
- Manova, Stela, Laura Grestenberger, and Katharina Korecky-Kröll. 2024. Introduction. In *Diminutives across Languages, Theoretical frameworks and Linguistic Domains*, edited by Stela Manova, Laura Grestenberger, and Katharina Korecky-Kröll. Berlin: Mouton de Gruyter. 1–35.
- Masiulionytė, Virginija, Birutė Ryvitytė, and Inesa Šeškauskienė. 2019. The Euro and Lithuania(ns) in Their Own Eyes: The Russian Past and the European Future in Online Comments. In *Informalization and Hybridization as a Consequence of Contact Processes*. The series *Language Competence and Language Awareness in Europe*, edited by Amei Koll Stobbe. Frankfurt: Peter Lang. 151–180.
- Matlock, Teenie. 2004. The Conceptual Motivation of Fictive Motion. In *Studies in Linguistic Motivation*, edited by Günter Radden and Klaus-Uwe Panther. Berlin: Mouton de Gruyter. 221–248.
- Mikulskas, Rolandas. 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. In *Kalba ir žmonės*, sudarė Artūras Judžentis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 37–80.
- Murphy, M. Lynne. 2010. *Lexical Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Naciscione, Anita. 2010. *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.
- Pakerys, Jurgis. 2011. Nerimstantys akimirkos veiksmažodžiai. *Gimtoji kalba* 3. 3–12.
- Pragglejaz Group. 2007. MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol* 22(1). 1–39.
- Savickienė, Ineta. 2005. Morfopragmatika: deminutyvų vartojimas dabartinėje lietuvių kalboje. *Kalbotyra* 54(1). 91–100.
- Schneider, Klaus. 2015. The Meaning of Diminutives: A First-order Perspective. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 12(3). 461–487.

- Steen, Gerard J., Aletta G. Dorst, J. Berenike Herrmann, Anna A. Kaal, Tina Krennmayr, and Trintje Pasma. 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification*. Amsterdam: John Benjamins.
- Stundžia, Bonifacas. 2016. Lithuanian. In *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, edited by Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, and Franz Rainer. vol. 5. Berlin: Mouton De Gruyter. 3089–3106.
- Šeškauskienė, Inesa. 2012. Metaforų tyrimo klausimu, arba kaip nustatyti metaforas. *Darbai ir dienos* 58. 65–79.
- Šeškauskienė, Inesa, Virginija Masiulionytė ir Birutė Ryvitytė. 2016. Humoras ir kūrybinės kalbos galios, arba Kai sentimentai virsta centimentais. *Taikomoji kalbotyra* 8. 213–243.
- Šeškauskienė, Inesa, Virginija Masiulionytė, and Jurga Cibulskienė. (rengiama spaudai). Expressing Attitudes through Irony in Public Discourse. In *Thinking Politically: Cognitive Linguistic insights into political discourse*, edited by Anastasios Vogiadzis. Amsterdam: John Benjamins.
- Šeškauskienė, Inesa, and Eglė Žilinskaitė-Šinkūnienė. 2015. On the Polysemy of the Lithuanian UŽ: A Cognitive Perspective. *The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication* 10. 1–38. <https://newprairiepress.org/biyclc/vol10/iss1/9/>. (Žiūrėta 2025-05-01).
- Taylor, John R. 2004. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. 3rd ed. ProQuest Ebook. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, John R. 2017. Lexical Semantics. In *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*, edited by Barbara Dancyger. Cambridge: Cambridge University Press. 246–261.
- Tyler, Andrea. 2012. *Cognitive Linguistics and Second Language Learning. Theoretical Basics and Experimental Evidence*. New York: Routledge.
- Tyler, Andrea, and Vyvian Evans. 2003. *The Semantics of English Prepositions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Urbutis, Vincas. 1965. Daiktavardžių daryba. In *Lietuvių kalbos gramatika. I tomas: fonetika ir morfologija*. Red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis. 251–473.
- Vainorienė, Eglė ir Jolanta Vaskelienė 2005. Deminutyvų reikšmės perteikimas verčiant iš lietuvių į anglų kalbą. *Jaunųjų mokslininkų darbai* 1(5). 223–231.
- Valeckienė, Adelė. 1965. Mažybiniai būdvardžiai. In *Lietuvių kalbos gramatika. I tomas: fonetika ir morfologija*. Red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis. 580–586.
- Volkov, Oleg. 2019. *Irony as a Clash of Frames. A Cross-linguistic Perspective*. Magistro darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.